

El *De officiis* quatrecentista del manuscrit bilingüe Renom-Llonch. Estudi del text llatí*

Pere Bescós

Universitat Pompeu Fabra

pere.bescos@upf.edu

Recepció: 05/04/2017

Resum

A l'article s'estudia el fragment llatí del *De officiis* (3.81-121) de Ciceró conservat en un plec manuscrit dels segles XIV-XV. Al marge d'aquest plec hi ha una traducció catalana anònima, que és l'original d'on es féu la versió aragonesa posterior. A l'article es relaciona aquest text llatí amb la tradició textual del *De officiis*, es compara el llatí i la traducció anònima catalana, i es proposa l'existència d'un còdex anterior amb aquests dos textos.

Paraules clau: Ciceró; Nicolau Quilis; *De officiis*; història de la traducció

Abstract. *The Fifteenth c. De officiis in the Bilingual Renom-Llonch Manuscript. Study of the Latin Text*

The article studies an unpublished fragment of Cicero's *De officiis* (3.81-121), preserved in a mutilated manuscript (14-15th c.). This manuscript also contains an anonymous Catalan translation that served as the original for the Aragonese version of the text. The article relates the Latin fragment to the textual tradition of the *De officiis*, compares the Latin and the Catalan texts preserved in the manuscript and suggests the existence of an earlier codex with these two texts.

Keywords: Cicero; Nicolau Quilis; *De officiis*; translation history

Sumari

1. Les versions catalana i aragonesa	4. Conclusions
2. La tradició textual del <i>De officiis</i>	Apèndix: Edició del text llatí
3. El text llatí del manuscrit Renom-Llonch (<i>A = Arragonensis</i>)	Referències bibliogràfiques

* Aquest treball s'inscriu dins del projecte FFI2014-55537-C3-1-P (UB), finançat pel Ministeri d'Economia i Competitivitat. Agraïxo al professor Lluís Cabré les seves valuoses apreciacions.

1. Les versions catalana i aragonesa

Tant la versió catalana del *De officiis* continguda en el plec custodiat a l'Arxiu Renom-Llonch (Sabadell) com l'aragonesa, traduïda a partir d'aquesta, no tenen cap relació amb la famosa traducció medieval del *De officiis* de Nicolau Quilis¹. Abans de la troballa del plec, RIERA (1989) ja havia indicat la possibilitat que la traducció aragonesa del *De officiis* hagués estat feta a partir d'un text català no localitzat en aquell moment. Aquesta hipòtesi es confirmà després de la troballa del plec i de l'anàlisi duta a terme per part de CABRÉ i TORRÓ (2007)².

Fins al segle XII el grup d'escrits morals ciceronians format pels *Paradoxa*, el *De officiis* i el *De amicitia* forma part del cànon d'obres escolars. Al segle XIII aquest grup és relegat, però es reintrodueix al XIV i al llarg del segle XV³. Aquesta reintroducció del *De officiis* amb fins propedèutics explica la seva presència rellevant al llarg segle XV, ja sigui en traducció, en llatí o en bilingüe⁴. En aquest context el nostre fragment testimonia la cinquena traducció coneguda de Ciceró al català de mitjan segle XV. Aquestes cinc traduccions són: el *De officiis* de Quilis, la traducció dels *Paradoxa* de Ferran Valentí, la traducció anònima dels *Paradoxa*, el text català que serveix per a la versió aragonesa del *De amicitia* (l'existència del qual es reforça amb la troballa del plec Renom-Llonch), i el fragment del plec Renom-Llonch.

En el nostre plec el text llatí, siglat amb una *A* (= *Arragonensis*), ocupa la part central del foli, i la versió catalana, siglada *Anon* (= *Anònima*), està disposada al marge⁵. Com veurem, tots dos textos devien ser copiats alhora, amb la intenció

1. En relació amb l'estudi del plec, vegeu CABRÉ i TORRÓ (2007: 201-13). El text llatí comença a III.81 en el foli 1r.: *Consulem ob eam rem fieri quod subitum [sic] proposuerat val I de utile uidebanur Sed omnium una regula est [...]*; i finalitza en el foli 12v. a 3.121: *clara voce patria reuocasset aliquando me quoque I audires Sic quoniam hijs voluminibus ad te profecta*. La versió catalana avança una mica més que la llatina, en concret, la frase *la mia veu e paraula* ja no es conserva en el text llatí d'aquest plec (CABRÉ i TORRÓ, 2007: 205).
2. Els errors que van permetre concloure que la versió aragonesa depèn del text català són: *at aucta vectigalia, utile igitur* (3.87); en català: *dirà algú: «Emperò lo victigal e trahüt ne són aumentats»* (3r.); i en aragonès: *dirá alguno: «Empero el victigal e tributos no son aumentados»* (f. 107v.) (CABRÉ i TORRÓ, 2007: 207). En aquest cas l'original llatí i el català sostenen, correctament, que els tributs sí que són augmentats, però cal explicar la versió aragonesa a partir d'una mala lectura del pronom català *ne*, confós amb *no* per la semblança entre les vocals *e* i *o* (CABRÉ i TORRÓ: 207). També trobem en llatí *itaque nervosius qui ista diserunt* (III.106), que en català és *per tant aquells que ab més nervi e fortaleza parlaren* (f. 8r.); i en aragonès, *por tanto aquellos que con más veneno e fortaleza han gosado dezir* (f. 113r.). Cal també explicar la lectura aragonesa *veneno* a partir del *nervi* o *nervi* i la seva interpretació com a *verí* per part del traductor aragonès (CABRÉ i TORRÓ, 2007: 207).
3. Vegeu BLACK (2001: p. 191-92, 197-98, 211-12 i 262-67). La citació i la selecció de pàgines està extreta de CABRÉ i TORRÓ (2007: 210).
4. Vegeu MORRÁS (1996) per a Ciceró en castellà.
5. Vegeu CABRÉ i TORRÓ (2007: 202) per a la *descriptio codicis*: «Se trata de un pliego ahora suelto que originalmente constaba de 16 folios, sin numeración ni foliación en su actual estado. Hoy faltan los folios 13-15, netamente cortados; lo hemos numerado en lápiz con cifras arábigas, de acuerdo con su composición original. El bifolio externo (1-16) y el central (8-9) son de vitela, y los restantes de papel de buena calidad: esta combinación era un procedimiento aún habitual en la primera mitad del siglo XV. La filigrana del papel es un carro con dos ruedas identificable exactamente, por la figura y la medida, con el número 3528 del repertorio de Briquet: se documenta de 1429 a

d'oferir ja d'entrada una presentació bilingüe. Històricament hom situa aquest tipus de disposició en l'etapa posterior a Pere el Cerimoniós, Martí I i Joan I, ja que durant el regnat d'aquests reis les traduccions normalment contenen només el text català, sense copresència de l'original.

Pel tipus de confecció, el manuscrit Renom-Llonch correspon a una etapa posterior, també testimoniada en francès, on, amb el pretext d'una cort cosmopolita que entén més d'una llengua, hi ha manuscrits bilingües, amb el llatí al centre i la traducció al marge. Aquesta disposició permet entreveure que la llengua romànica té per objectiu guiar la comprensió del llatí, que ocupa la part central⁶.

En resum, el plec Renom-Llonch és un dels primers testimonis de la lectura directa de clàssics sense mediació exclusiva de la versió. Aquesta evolució comporta un primer esforç de sincronització entre les llengües llatina i catalana, i la necessitat del català d'imitar l'extensió dels períodes llatins, cosa que secundàriament afecta també a la traducció de l'estil i del lèxic de l'original.

2. La tradició textual del *De officiis*

A dia d'avui hi ha localitzades unes 700 còpies manuscrites del *De officiis* de Ciceró. Els editors, tot i que amb objeccions, consideren que només un grup reduït d'aquestes còpies són fiables per tal d'establir la història de la transmissió textual del text⁷. L'existència de l'arquetip (ω) fou demostrada per POPP (1883 i 1886), tot i que, segons apuntà, aquest arquetip ja degué contenir un nombre considerable de corrupcions i d'interpolacions textuales. A aquesta corrupció inicial caldria afegir-hi, a més, la presència, en l'arquetip, de glosses que permeten explicar variants posteriors de filiació complexa.

A partir de l'arquetip (ω), la tradició manuscrita del *De officiis* es dividí en dos subarquetips, Z i X, anomenats ζ i ξ respectivament a partir de WINTERBOTTOM (1993). L'escissió es produí en un moment incert, però degué ser molt al principi, com testimonia alguna variant en Col·lumela, al segle I. El paper de totes dues branques en la preservació fidel de l'original va ser resumit per TESTARD (1965: 88): «Tout en se rattachant au même archétype ω , Z et X se seraient séparés, le premier représentant une transmission fidèle et le second une transmission corrigée». La complexa relació de les dues branques arribà al punt de dificultar conclusions sobre la filiació, tal com va exposar FEDELI (1973: 284-85): «in futuro [...] bisognerà dare un peso maggiore, nello sceliere tra lezioni divergenti delle due famiglie, al

1453 en Provenza, Cataluña e Italia; entre otros lugares, se halla en Montpellier (1452), Perpiñán (1429-1437) y Barcelona (1451), y en Pisa (1431-1438), Nápoles (1439) y Palermo (1442) (C.M. BRIQUET, *Les Filigranes: Dictionnaire historique des marques du papier*, 4 vols., Leipzig, Karl L. Hiersemann, 1923, I, p. 28).

6. Vegeu CABRÉ i TORRÓ (2007: 212): «Laurent de Premierfait tradujo al francés el *De senectute* (1405, para Luis de Borbón) y el *De amicitia* (1414, para el duque de Berry) y en ambas ocasiones, al parecer, presentó sus textos en forma bilingüe, no enfrentados sino de modo secuencial». Vegeu MONFRIN (1963).

7. Per als estudis sobre la tradició del *De officiis*, vegeu ATZERT (1914); per al text editat, l'edició teubneriana d'ATZERT de 1932 (reedició de l'any 1963). Vegeu també FEDELI (1973) i WINTERBOTTOM (1993).

iudicium piuttosto che alla *ratio codicum*». Més tard, en un estudi monogràfic sobre la branca ξ , WINTERBOTTOM (1993) va corroborar aquesta apreciació.

En relació amb les dues branques establertes, la del subarquetipus Z (ζ) presenta llacunes importants, imputables tant al subarquetipus com als copistes. Els manuscrits imprescindibles d'aquesta branca són:

Q = *Parisinus* 6347. És el testimoni més antic, molt mutilat. Només conté des de 2.21.72 fins a 3.3.11. 8 folis (49-56) en un quadern interpolat d'un manuscrit anterior. És la font probable dels manuscrits *BHb* i resulta especialment coincident amb *b*.

B = *Bambergensis* M.Vi (segle IX/x). Manuscrit complet. És la base de les edicions modernes del text. Té més d'una mà (*B1* i *B2*). *B2* realitza la seva còpia també amb un exemplar indeterminat de la branca X (ξ).

— Altres testimonis secundaris de Z (ζ) són H = *Herbipolitanus* (segle IX/x). V = *Vossianus* Q. 71 (segle IX/x). P = *Parisinus* 6601 (segle IX/x). b = *Bernensis* 391 (segle X).

L'altra branca, la del subarquetip X (ξ), conté el text de manera més completa, però presenta un nombre força elevat d'interpolacions, sovint de caràcter arbitrari o d'explicació complicada. Els seus representants principals són:

L = *Harleianus* 2716 (segle IX/x). Molt mutilat, ple de llacunes. ATZERT (1914) hi ha comptat fins a 6 mans diferents.

c = *Bernensis* 104 (segle XII/XIII). És el capdavanter d'aquesta branca a causa de la mutilació de L . Té, però, nombrosos errors i moltes variants d'origen incert.

Dins d'aquesta família, tradicionalment s'hi ha inclòs el còdex p = *Palatinus* 1531, del segle XIII. Aquest còdex, probablement d'origen italià, resulta clau per a l'establiment de la vulgata medieval del *De officiis*, siglada per WINTERBOTTOM (1993) amb una ψ . Segons VALENTÍ I FIOI (1938: XXXV), p «abunda en tota mena de llicències, canvis de mots i construccions pròpies del copista». En general, coincideix amb L i c , raó per la qual ha estat inclòs dins la branca X (ξ), sobretot emparentat amb L . Però p , si bé sembla que prové d'aquest subarquetipus, hauria estat severament corregit amb un testimoni de la branca Z (ζ), fet pel qual coincideix constantment amb variants d'aquesta família. A més, un ancestre molt proper a p es pot relacionar amb l'estadi textual de confecció de la vulgata (ψ), però p ja ha patit contaminació posterior a partir de la vulgata (WINTERBOTTOM, 1993).

El manuscrit p és paradigmàtic de tota una sèrie de manuscrits d'aquesta tradició, fiables en grau diferent: T = *Troyes* 552 (segle XIV), F = *Ambrosianus* 42 (segle XIII) i K = *Excerpta Hadoardi*, *Vindobonensis* 265 i *Bruxellensis* (segles XII/XIII). Són còdexs híbrids de les dues branques, relacionats igualment amb la vulgata medieval (ψ).

Finalment, el *De officiis* tingué una doble *editio princeps*: Subiaco 1465, de les premses de Sweynheim i Pannartz, i Magúncia 1465, estampada per Fust i Schöffer. La *princeps* de Subiaco va ser impresa uns quants mesos abans que la de Magúncia. Com a curiositat, aquesta darrera va ser la primera a imprimir els mots d'origen grec amb tipus alfabètics, sense recórrer a la transcripció.

3. El text llatí del manuscrit Renom-Llonch (*A = Arragonensis*)

El text llatí del plec és una còpia tardana i contaminada, cosa que fa que la seva filiació resulti complicada. Aquest text s'ha siglat aquí amb una *A* (= *Arragonensis*, de Sabadell). Així, un bon grup de variants d'*A* són variants comunes alhora dels subarquetipus *Z* i *p*. Això s'explica per la *contaminatio* de la vulgata (ψ), corregida alhora per manuscrits *Z* (ζ), que, com s'ha comentat, també van afectar algunes esmenes de *p*. Per exemple, a la variant *domi ALcp^{ras}*: *domui Zp^l* (III.99), la correcció de *p* és un cas de *contaminatio* entre les dues famílies.

Aquesta *contaminatio*, doncs, és també present en *A*, a vegades com a correccions de segona mà, del mateix o d'un altre copista. Per exemple, a III.91 la lectura *sicut (ante corr. A)Zp* ha estat corregida en *si cui (post corr. A)c ζ* , la lectura adoptada pels editors com a correcta. Atès que la lectura errònia *sicut* és comuna tant al subarquetipus *Z* com a *p*, és probable que sigui una lectura de ψ . A III.99 la lectura correcta *negat ZLp* es troba corregida a la interlínia en *A* damunt de la lectura *neget*, prèvia a la correcció, i és una lectura concordant amb els manuscrits *c ζ* . Tot i que el canvi de *neget* per *negat* pot respondre també a una *correctio ope ingenii* del copista, la versió inicial *neget* correspon al grup *c ζ* , mentre que la correcció pertany al grup *ZLp*.

Les següents són variants comunes als manuscrits *A* i *p* (=branca X o ξ) que transmeten lectures avui no acceptades pels editors:

3.83: *concupierit Ap ζ* : *concupiverit Atz*.

3.90: *dimicando Acp ζ* : *micando BVNon.*: *medicando P*.

3.90: *alteri cedat alter ABPp*: *alteri cedet alter V*: *alter cedet alteri Hc*.

3.108: *dedisset ABp ζ* : *dedidisset Zc*.

També hi ha variants en *A* que es relacionen amb el subarquetipus *Z* (ζ):

3.81: *atque hunc AZa ζ* : *aut hunc cp ζ* .

3.84: *boni sunt AZ*: *benivoli sunt cp ζ* .

3.114: *et ab arsone AZ ϕ* : *et a Varrone c ζ* : *et uarone p*.

Com s'observa a les llistes anteriors, la filiació del text *A* dins de la tradició manuscrita del *De officiis* mai és conclouent. Variants comunes entre *A* i *Z* (ζ), com *et ab arsone* (3.114), no permeten indicar res, de nou a causa de l'alt grau de contaminació de la tradició.

A continuació es presenta l'estudi de les variants del text del plec (*A*), reunides en dos grups en funció de la coincidència o no amb la traducció catalana que hi ha al marge (*Anon*)⁸. Aquesta comparació interessa per determinar la relació entre *A* i *Anon*.

8. Aquestes variants es troben a l'edició del text que presentem a l'apèndix.

3.1. Llista de variants coincidents entre *A* i *Anon*

En el fragment hi ha variants exclusives d'*A* coincidents amb *Anon* que demostren l'origen comú dels dos textos, especialment si tenim en compte que *Anon* no és traducció d'*A*. Una bona mostra d'això la trobem a 3.81, on *A* ha afegit un *tratidiamur*, corrupció de l'antropònim *Gratidiano* del capítol anterior (3.80). En aquest punt la versió catalana hi llegeix *Grariano*, cosa que podria indicar que el *tratidiamur* d'*A* és un error de còpia a partir d'aquest antropònim, que, per tant, forma part del text d'on copia *A*. Errors com aquest no només relacionen *A* i *Anon* sinó que també permeten considerar plausible l'existència d'*UrA*, un ancestre comú a *A* i *Anon*.

3.81: atque hunc *tratidiamur A* : atque hunc *Zaç* : aut hunc *cpç* : o aquest *Grariano Anon*.

Així, el text d'*A* pot ser còpia del text llatí del qual es fa la traducció catalana. A més, hi ha algunes omissions força divulgades dins la tradició llatina del text que no es donen ni en *A* i ni en *Anon*. Es podria tractar, per tant, de lectures comunes entre *A* i *Anon*:

3.88: *utilem esse A* : *utilem cett. et Atz.* : *esser util Anon*.

3.92: *dicere A* : *om. cett. et Atz.* : *dir Anon*.

3.107: *debet esse A* : *esse cett. et Atz.* : *deu esser Anon*.

3.109: *Emilius A* : *Maelius cett. et Atz.* : *emilio Anon*.

Aquest tipus de lectures permeten apuntar a l'ascendència comuna dels dos textos, sempre amb la precaució necessària en referència a la dificultat de la filiació del text llatí.

3.2. Llista de variants no coincidents entre *A* i *Anon*

Mentre les variants coincidents entre *A* i *Anon* permeten establir plausiblement un origen comú als dos textos, algunes variants no coincidents forcen remuntar aquesta relació a un estadi anterior a la còpia bilingüe present en el plec. Com hem comentat en el punt anterior, aquest fet permet apuntar l'existència d'un ancestre (*UrA*) que serví com a text original per a la traducció d'*Anon* i per a la còpia d'*A*. Recordem que els dos textos del plec van ser copiats pel mateix escriptor (CABRÉ i TORRÓ, 2007: 203-04).

El grup més nombrós de variants pròpies d'*A* no coincideixen amb *Anon*, però majoritàriament són innovacions i errors de còpia d'*A* que no es troben en la tradició. Això reforça la importància de les variants recollides al punt 3.1 per davant de les d'aquest apartat. Aquesta és la llista de divergències entre *A* i *Anon*:

3.83. *concrepare A* : *discrepare cett. et Atz.* : *discrepar Anon*.

3.86. *fabricio A* : *fabricio consule cett. et Atz.* : *fabricio consol Anon*.

3.89. *septimus A* : *sextus cett. et Atz.* : *sisen Anon*.

3.98. *ex viris consulto A* : *om. cett. et Atz.* : *om. Anon*.

3.102. *habebit A* : *habebat cett. et Atz.* : *tenia Anon*.

3.104. *veniam A* : *vicinam cett. et Atz.* : *vehina Anon*.

- 3.109. utilitate *A* : auctoritate *cett. et Atz.* : auctoritat *Anon.*
 3.111. redimendos *A* : retinendos *cett. et Atz.* : esser retenguts *Anon.*
 3.111. fidem *A* : foedera *cett. et Atz.* : pactes *Anon.*
 3.111. notaciones *A* : notiones *cett. et Atz.* : coneximents *Anon.*
 3.111. indicabant *A* : iudicabant *cett.* : judicaen *Anon.*
 3.116. appellati philosophi *A* : philosophi nominati *cett.* : nomenats filsofos *Anon.*
 3.120. debetur *A* : dicitur *cett. et Atz.* : sera dit *Anon.*
 3.113. missi *A* : missi, novem revertisse dicit re a senatu non impertrata; unum ex decem, qui paulo post, quam erat *cett. et Atz.* : nou tornaren no impetra-da la petició del senat mas lo hu dels .x. lo qual poch apres que fonch axit *Anon.*
 3.117. Metoebro *A* : Metrodoro *cett.* : metrodoro *Anon.*

L'afegit *ex viris consulto* (*A*, 3.98) no apareix a la resta de la tradició ni és recollit per *Anon.* És difícil d'explicar, i pot tractar-se d'un error de copista o potser d'una lectura no recollida pels editors present en algun còdex *recentior*.

També sembla pertinent fer la comparació entre *Anon* i les variants no exclusives d'*A*, és a dir, les que comparteix amb la resta de la tradició. En aquests casos *Anon* segueix indistintament tant la lectura d'*A* com la d'algun altre manuscrit:

- 3.83. unum *ZA* : re unum *cett. et Atz.* : una cosa metexa *Anon.*
 3.91. venenum *AZp* : vinum *c* : ueri *Anon.*
 3.114. et ab arsone *ZA* : et a Varrone *cç et Atz.* : et varone *p* : e abarson *Anon.*

4. Conclusions

En primer lloc convé concloure que el text llatí (*A*) del plec Renom-Llonch no es pot filiar dins la tradició del *De officiis* a causa de l'extensió breu del fragment, la contaminació de la tradició i l'època tardana de la còpia. En segon lloc, l'acarament de les variants d'*A* amb la traducció catalana *Anon* indica que la segona, tot i compartir variants significatives, no està feta a partir d'*A*. En tercer lloc, tot i aquest acarament, hi ha variants que vinculen *A* i *Anon* de manera que resulta plausible intuir un hipotètic *UrA*, un ancestre d'*A*, que permet explicar les lectures comunes entre *A* i *Anon*, que formen el grup de variants més indicatiu, i alhora les divergències entre *A* i *Anon*. Tot plegat permet entreveure que el plec Renom-Llonch és còpia d'un manuscrit ja probablement bilingüe, copiat enterament per un únic escriptor que seguí una fidelitat i sensibilitat diferent en funció de si copiava el llatí o el català.

Apèndix: Edició del text llatí

A continuació s'ofereix l'edició del text llatí del plec (*A*). Es presenta tal com apareix en el manuscrit, amb l'ortografia pròpia dels textos d'aquesta època, que no hem regularitzat, a excepció de les lletres *u/v* i *i/j*⁹. No s'ha corregit ni indicat

9. Així, els fonemes i grups fonètics *-ae-*, *-ti-*, *-mm-*, *-c-*, *-ch-*, *-l-*, *-t-*, *-tt-*, *-d-*, *-ss-*, *-ll-*, *-d-*, *-ff-*, *-oe-*, *-ct-* i *-m-*, en aquest manuscrit també poden representar-se, respectivament, *-e-*, *-ci-*, *-m-*, *-cc-*, *-c-*, *-ll-*, *-cc-*, *-t-*, *-t-*, *-s-*, *-l-*, *-dd-*, *-f-*, *-e-*, *-cc-* i *-n-*. Aquesta ortografia no s'indica a l'aparat excepte si fa el mot de lectura difícil o dubtosa.

a l'aparat la variació *ne/nec* o el cas de la conjunció llatina *sed*, que normalment apareix amb la forma *set*, i sovint es troba abreujada.

El text s'ha editat amb les variants que conté, contrastades a l'aparat amb les variants de l'edició d'ATZERT (1963)¹⁰. Els errors han estat esmenats i a l'aparat s'ha ressenyat la lliçó del manuscrit abans de la correcció efectuada¹¹. A banda d'aquesta informació, també s'ha recollit a l'aparat la traducció catalana corresponent d'*Anon* quan ha semblat interessant contrastar-la amb el text llatí.

Hi ha, però, trets de copista que sí que s'han esmenat i indicat a l'aparat. Així, el copista sol escriure el prefix d'un mot separat de la seva arrel, com és el cas del mot *iniurium*, escrit *in iurium*, o *adulterinos*, escrit *ad ulterinos*. Hem corregit aquests casos indicant la lectura del manuscrit a l'aparat. El copista actua de manera semblant amb la partícula interrogativa *-ne*, que copia separada; en aquest cas hem actuat tal com ho hem fet amb els prefixos: esmena al text i indicació a l'aparat. També s'han explicat a l'aparat totes aquelles lectures ortogràfiques que, per la seva particularitat, poden generar confusió, com seria el cas d'un pronom *iis* escrit amb una sola *i*, que es podria confondre de cas; o una forma com *hee*, que cal remetre a la forma regularitzada *eae*.

El *conspetus siglorum* per a l'aparat segueix l'edició d'ATZERT (ed. Teubneriana 1963). Així: *L* = *Harleianus* 2716; *c* = *Bernensis* 104; *p* = *Palatinus* 1531; *α* = Avranches Bibl. Mun. 225; *φ* = *Vaticanus* Borgia 326; *π* = *Parisinus* 6342; *T* = *Tricassensis* 552; *Q* = *Parisinus* 6347; *B* = *Bambergensis* M. V. 1; *H* = *Herbipolitanus*; *V* = *Vossianus* Q 71; *P* = *Parisinus* 6601; *b* = *Bernensis* 391; *ς* = aut omnes aut singuli deteriores descripti ab ATZERT in p. XXXIV; *K* = *Hadoardi excerpta Vindobonensis*; *cett.* = *omnes alii*; *Atz.* = lectura d'ATZERT (1963).

XX. [81] {f. 1r.} [...] consulem ob eam rem fieri, quod subitum¹² proposuerat, valde utile videbatur. Sed omnium una regula est, quam tibi cupio esse notissimam: aut illud, quod utile videtur, turpe ne sit, aut si turpe est, ne videatur esse utile. Quid igitur? Possumus ire¹³ aut illum Marium virum bonum iudicare atque hunc tratidiamur¹⁴? Explica atque excute intellegenciam tuam, ut videas, que sit in ea¹⁵ species forma et noctio viri boni. Cadit ergo in bonum virum¹⁶ mentiri, emolumentum sui causa criminari, preripere, fallere? Nichil profecto minus. [82] Est¹⁷ ergo ulla res tanti aut comodum ullum tam expetendum, ut viri boni et splendorem et nomen amittas? Quid est, quod afferre possit tam utilitas ista, que dicitur¹⁸,

10. Si la correcció és pròpia, i no depèn de l'edició d'ATZERT (1963), s'indica a l'aparat amb un *corr.*, indicant *correxí*.

11. Les correccions de la segona mà estan indicades en l'edició amb la indicació «p. c. A» (= *post correctionem*), en contraposició amb la indicació de la primera mà: «a. c. A» (= *ante correctionem*).

12. subitum] sibi tum *Atz.* : sibi tunc *p* : li *Anon*.

13. possumus ire] possumusne *Atz.* : pore[m] ...? *Anon*.

14. atque hunc tratidiamur (*quod corruptio est a Gratidiano, cf. III.80*)] aut hunc *cps et Atz.* : atque hunc *Zaç* : o aquest *grariano Anon*.

15. ea] *corr. sec. Atz.* : eo *A*.

16. bonum virum] virum bonum *Atz.*

17. Est] *corr. sec. Atz.* : Et *A* : és *Anon*.

18. afferre possit tam utilitas ista que dicitur] afferre tantum utilitas ista quae dicitur possit *Atz.*

quantum auferre, si boni viri nomen eripuerit, iusticiam fidemque¹⁹ detraxerit? Quid enim interest, utrum ex homine se convertat quis in beluam an hominis²⁰ figura immanitatem²¹ gerat beluae?

XXI. Quid? qui omnia recta et honesta negligunt²², dum modo potenciam consequantur, non ne idem faciunt, quod is, qui eciam socerum habere²³ voluit eum, cuius ipse audacia potens esset. Utile ei videbatur plurimum posse alterius invidia²⁴. Id quam iniustum²⁵ in patria²⁶ et²⁷ quam turpe esset ni utile esset²⁸, non videbat. Ipse autem socer in ore semper Grecos versus {f. Iv.} de Phenesis²⁹ habebat, quos dicam ut potero; incondite³⁰ fortasse set tamen, ut res possit intelligi³¹:

*Nam si violandum est ius, gracia regnandi³²,
Violandum est; aliis rebus pietatem colas.*

[83] Capitalis Ethiocles³³ vel potius Euripides, quid³⁴ id unum³⁵ dominium³⁶ quod omnium sceleratissimum fuerit³⁷ in versibus³⁸, exceperit.

Quid igitur minuta colligimus, hereditates, mercaturas, vendiciones fraudulentas? Ecce tibi³⁹, qui rex populi Romani dominusque omnium gencium esse concupierit⁴⁰ idque⁴¹ perfecit. Hanc cupiditatem si honestam quis esse dicit, amens est; probat enim legum et libertatis interitum earumque oppressionem tetram et detestabilem gloriosam putat esse⁴². Qui autem fatetur honestum non

19. iusticiam fidemque] fidem iustitiamque *Atz.* : fe e iusticia *Anon.*

20. an hominis] *corr. sec. Atz.* : in hominis *vid. A.*

21. immanitatem] *corr.* : in manitatem *A.*

22. negligunt] negligunt *Atz.* : negligen *Anon.*

23. habere] *corr.* : hebere *A.*

24. invidia] *corr.* : in uidia *A.*

25. iniustum] *corr.* : in iustum *A.*

26. in patria] in patriam *Atz.*

27. et] *corr.* : e *A.*

28. quam turpe esset ni utile esset] quam turpe esset *cett. et Atz.* : turpe et quam inutile esset ϕ : e quam inutil *Anon.*

29. Phenesis] Phoenissis *Atz.*

30. incondite] *corr.* : in condite *A.*

31. intellegi] *corr. sec. Atz.* : intelligi *A.*

32. gracia regnandi] regnandi gratia *Atz.* : per causa de regnar *Anon.*

33. Ethiocles] Eteocles *Atz.*

34. Quid] qui *Atz.* : aquella *Anon.*

35. unum *ZcT et Atz.*] solum *p* : solament *Anon.*

36. dominium] *om. Atz.*

37. fuerit *Atz.*] fuerat *p* : era *Anon.*

38. in versibus] *om. Atz.* : et *Anon.*

39. ecce tibi *Atz.*] ecce ille tibi *cpaTç.*

40. concupierit *pç*] concupiverit *cett. et Atz.*

41. idque *cett. et Atz.*] et id *c.*

42. gloriosam putat esse] gloriosam putat *cett. et Atz.* : esse putat gloriosam *p* : reputa gloriosa *Anon.*

esse in ea civitate, que libera fuit⁴³ queque esse debeat, regnare, set ei, qui⁴⁴ facere possit, esse utile, qua hunc obiurgacione aut quo pocius convicio a tanto errore coner evellere⁴⁵? Potest enim⁴⁶, dii immortales⁴⁷, cuiquam esse utile fedissimum et teterrimum parricidium patrie, quamvis is, qui se eo obstrinxerit, ab oppressis civibus parens nominetur? Honestate igitur dirigenda utilitas est, et quidem sic, ut haec duo verbo⁴⁸ inter se concrepare⁴⁹, unum⁵⁰ sonare videantur.

[84] Nunc {f. 2r.} ab eo⁵¹ ad vulgi⁵² opinionem que maior utilitas quam regnandi esse possit, nichil contra inutilius⁵³ ei, quid⁵⁴ iniuste⁵⁵ consecutus sit, ut venio⁵⁶, cum ad veritatem cepi revocare rationem. Possunt enim cuiquam utiles esse⁵⁷ angores, sollicitudines, diuturni⁵⁸ et nocturni metus, vita insidiarum periculorumque plenissima?

Multi iniqui et⁵⁹ infideles regno, pauci boni sunt⁶⁰

inquit Accius. At cui regno? quod a Tantalo et Pelope proditum iure obtinebatur⁶¹. Nam quanto plures ei regi putas, qui exercitu populi Romani ipsum populum⁶² Romanum oppressisset⁶³ civitatemque non modo liberam, set eciam gentibus imperantem servire sibi coegisset? [85] Hunc tu quas consciencie labes in animo censes habuisse, que⁶⁴ vulnera? Cuius autem vita ipsi potest utilis⁶⁵ esse, cum huius⁶⁶ vite⁶⁷ condicio sit, ut qui illam eripuerit, in maxima et gracia futuris⁶⁸ sit et gloria? Quod si hec utilia non sunt, que maxime videntur⁶⁹, quia plena sunt

43. fuit Z] fuerit cpTç et Atz. : es estado Anon.

44. qui] qui id cett. et Atz. : quid Zp.

45. evellere] avellere Atz. : apartar Anon.

46. enim cett. et Atz.] om. b.

47. immortales] corr. : in mortales A.

48. verbo] corr. sec. Atz. : verba p. c. A.

49. concrepare] discrepare Atz. : discrepar Anon.

50. unum Z] re unum cett. et Atz. : una cosa metexa Anon.

51. nunc ab eo] non habeo Atz. : mas ara Anon.

52. vulgi] volgi Atz.

53. inutilius] corr. : in utilius A.

54. quid] qui id Atz. : a lo que Anon.

55. iniuste] corr. : in iuste A.

56. ut venio] invenio Atz. : quan jo retorn Anon.

57. utiles esse] esse utiles Atz.

58. diuturni] diurni Atz.

59. et] atque Atz.

60. boni sunt Z] benivoli Stue. et Atz. : benivoli sunt cpç : los bons son Anon.

61. obtinebatur] optinebatur Atz.

62. ipsum populum] populum ipsum cett. et Atz. : populum R : ipsum c : aquell metex poble Anon.

63. oppressisset] corr. sec. Atz. : oppressissem A.

64. que] corr. : que que A.

65. utilis] corr. sec. Atz. : utile A.

66. huius] eius Atz. : aquella Anon.

67. vite] vitae ea Atz. : vida Anon.

68. futuris] futurus Atz.

69. videntur] sunt videntur A.

dedecoris et⁷⁰ turpitudinis, satis persuasum esse debet, nichil esse utile, quod non honestum sit.

XXII. [86] Quamquam id quidem tum⁷¹ sepe alias, tum Pirri⁷² bello a Fabricio⁷³ et a senatu nostro iudicatum sit⁷⁴. Cum enim rex Pirrus⁷⁵ populo Romano bellum ultro in-{f. 2v.} tullisset⁷⁶ cumque de imperio certamen esset cum a rege⁷⁷ generoso ac potente, perfuga ab eo venit in castra Fabricii eique est pollicitus, si premium sibi proposuisset, se, ut clam venisset, sic clam in Pirri⁷⁸ castra rediturum et eum veneno necaturum. Hunc Fabricius reducendum curavit ad Pirrum⁷⁹ idque eius factum laudatum est a senatu⁸⁰. At qui⁸¹ si speciem utilitatis opinionemque querimus, magnum illud bellum perfuga unus et gravem adversarium imperii sustulisset, set magnum dedecus ac⁸² flagicium, quicum laudis certamen fuisset, eum non virtute, set scelere superatum.

[87] Virum⁸³ igitur utilius vel Fabricio, qui talis in hac urbe qualis Aristides Athenis fuit, vel senatui nostro qui numquam utilitatem a dignitate seiunxit, armis cum hoste certare ac⁸⁴ venenis? Si glorie causa imperium expetendum⁸⁵ est, scelus absit, in quo non potest esse gloria; sin ipse opes expetuntur quoquo modo, non poterunt utiles esse cum infamia. Non igitur utilis illa L. Philippi Q. f. sententia, quas civitates L. Silla⁸⁶ accepta pecunia⁸⁷ ex senatus consulto liberavisset, et⁸⁸ hee⁸⁹ rursus vectigales essent, neque is⁹⁰ pecuniam {f. 3r.}, quam pro liberalitate⁹¹ dederant, redderemus. Ei assensus est senatus⁹². Turpe imperio⁹³ fuit⁹⁴ Piratarum enim melior fides quam senatus. ‘At aucta vectigalia, utile igitur.’ Quousque

70. et] ac *Atz.*

71. tum] cum *Atz.*

72. Pirri] Pyrrhi *Atz.*

73. Fabricio] C. Fabricio consule iterum *Atz.* : fabricio consol *Anon.*

74. sit] est *Atz.*

75. Pirrus] Pyrrhus *Atz.*

76. in-{f. 2v.} tullisset] intulisset *Atz.*

77. a rege] rege *Atz.*

78. Pirri] Pyrrhi *Atz.*

79. Pirrum] Pyrrhum *Atz.*

80. est a senatu] a senatu est *Atz.*

81. Atqui] *corr.* : At qui *vid. A.*

82. ac] et *Atz.*

83. virum] utrum *ZL et Atz.* : visum *p* : qual *Anon.*

84. ac] an *Z et Atz.* : non *p.*

85. expetendum] expetundum *Atz.*

86. Silla] Sulla *Atz.*

87. accepta pecunia] pecunia accepta *Atz.*

88. et] ut *Atz.*

89. hee] eae *Atz.*

90. is] iis *Atz.*

91. liberalitate] libertate *Atz.* : libertat *Anon.*

92. assensus est senatus] senatus est assensus *Atz.*

93. imperio] *corr.* : in perio *vid. A.*

94. fuit] *om. Atz.*

audebunt dicere quicquam utile, quod non honestum⁹⁵? [88] Potest autem illi⁹⁶ imperio, quod gloria debet fultum esse et benivolencia sociorum, utile esse odium et infamia? Ego eciam sepe cum Catone in eo⁹⁷ dissensi⁹⁸. Nimis mihi prefracte⁹⁹ videbatur erarium vectigaliaque defendere, omnia publicanis negare, multa sociis, cum in hos benefici deberemus¹⁰⁰, cum illis sic agere, ut cum colonis nostris soleremus, eoque magis, quo¹⁰¹ illa ordinum coniunctio ad salutem rei publice pertinebat. Male eciam Curio, cum causam Transpadanorum equam esse dicebat, semper autem addebat ‘vincat utilitas’. Pocius doceret non esse equam, quia non esset utilis rei publice, quam cum utilem esse¹⁰² diceret non esse, equam fateretur.

XXIII. [89] Plenus est septimus¹⁰³ liber de officiis Hecatonis talium questionum, sitne boni viri in maxima caritate annonae familiam non alere. In utramque partem disputat, set tamen ad extremum utilitate¹⁰⁴ officium dirigit¹⁰⁵ magis quam humanitate. Querit, si in mari iactura {f. 3v.} faciendi¹⁰⁶ sit, equine¹⁰⁷ preciosi pocius iacturam faciat an servuli vilis. Hic alio res familiaris, alio ducit humanitas. ‘Si tabulam stultus de naufragio¹⁰⁸ arripuerit, extorquebitne¹⁰⁹ am¹¹⁰ sapiens, si poterit¹¹¹? Negat, quia sit iniurium¹¹². Quid? dominus navis eripietne¹¹³ suum? Minime, non plus quam¹¹⁴ si¹¹⁵ navigantem in alto eicere si velit de navi¹¹⁶, quia sua sit. Quoad¹¹⁷ enim perventum sit¹¹⁸ eo, quo sumpta navis est, non domini est navis, sed navigancium.

[90] Quid? si una tabula sit, duo naufragi, eique sapientes, sibi neuterque¹¹⁹ rapiat an alter cedat alteri? Cedat vero, set ei, cuius magis intersit vel sua vel rei

95. honestum] *homines* honestum *A.*

96. illi] ulli *Atz.*

97. sepe cum Catone in eo] cum Catone meo saepe *Atz.* : ab Cato *Anon.*

98. dissensi] *corr.* : dessensi *A.*

99. prefracte] praefacte *Atz.*

100. deberemus] esse deberemus *Atz.* : deuiem esser *Anon.*

101. quo *Zp*] quod *LcT et Atz.*

102. utilem esse] utilem *Atz.* : esser util *Anon.*

103. septimus] sextus *Atz.* : sisen *Anon.*

104. utilitate] utilitate ut putat *Atz.*

105. dirigit] *corr. sec. Atz.* : dirigi *A.*

106. faciendi] facienda *Atz.*

107. equine] *corr.* : equi ne *A.*

108. stultus de naufragio] de naufragio stultus *Atz.*

109. extorquebitne] *corr.* : extorquebit ne *A.*

110. am] eam *Atz.*

111. poterit] potuerit *Atz.*

112. iniurium] *corr.* : in iurium *A.*

113. eripietne] *corr.* : eripiet ne *A.*

114. plus quam] *corr. sec. Atz.* : plusquam quam *A.*

115. si] *om. cett.* : [si] *Atz.*

116. si velit de navi] de navi velit *Atz.*

117. Quoad] *corr. sec. Atz.* : quo ad *A.*

118. perventum sit] perventumst *Atz.* : sia *Anon.*

119. sibi neuterque] sibine uterque *Atz.*

publice causa vivere. Quid? si paria¹²⁰ in utroque? Nullum erit certamen, sed quasi sorte aut dimicando¹²¹ victus alteri cedat alter¹²². Quid? si pater fana expilet, cuniculos agat ad erarium, indicetne¹²³ id magistratibus filius? Nefas id quidem est, quin eciam defendat patrem si arguatur. Non igitur patria prestat omnibus officiis? Uno¹²⁴ vero, sed ipsi patrie conducit pios habere cives in parentes. Quid? si tyrannidem occupare, si patriam proderere conabitur pater, silebit¹²⁵ filius? Uno¹²⁶ vero obsecrabit patrem {f. 4r.}, ne id faciat. Si nichil proficiet, accusabit, minabitur eciam; ad extremum, si ad perniciem patrie res spectabit, patrie salutem anteponet saluti patris. [91] Querit eciam, si sapiens adulterinos¹²⁷ numos acceperit imprudens pro bonis, cum id nescierit, soluturosne¹²⁸ sit eos, si cuy¹²⁹ debeat, pro bonis. Diogenes ait, Antipater negat, cui pocius assencior¹³⁰. Qui venenum¹³¹ fugiat¹³² vendat sciens, debeatne¹³³ dicere. Non necesse putat Diogenes, Antipater viri boni existimat. He¹³⁴ sunt quasi controversie vel¹³⁵ iura Stoycorum. In mancipio vendendo¹³⁶ dicendane¹³⁷ vicia, non ea, que quibus nulla est controversia¹³⁸ que nisi dixeris, redibeatur¹³⁹ mancipium iure civili, set hunc¹⁴⁰, mendacem esse, aleatorem, furacem, ebriosum¹⁴¹. Alteri dicenda videntur, alteri non videntur. [92] Si quis aurum vendens auricalcum se putet vendere, indicetne ei vir bonus aurum illud esse, an amat illud¹⁴² denario, quod sit mille denariorum¹⁴³? Perspicuum est iam et quid mihi videatur et que sit inter¹⁴⁴ eos philosophos, quos nominavi, controversia.

120. paria] haec paria *Atz.* : aquestes coses son eguals *Anon.*

121. dimicando *cps*] micando *BVNon et Atz.* : medicando *P.*

122. alteri cedat alter *BPp*] alteri cedet alter *V et Atz.* : alter cedet alteri *Hc.*

123. indicetne] *corr. sec. Atz.* : in dicet ne *A.*

124. uno] immo *Atz.* : per cert *Anon.*

125. silebit] silebitne *Atz.*

126. uno] immo *Atz.*

127. adulterinos] *corr. sec. Atz.* : ad ulterinos *A.*

128. soluturosne] *corr.* : soluturos ne *A.* : soluturusne *Atz.*

129. si cuy *p. c. A.*] si cui *cs et Atz.* : sicut (*a. c. A.*) *Zp* : a algu a qui *Anon.*

130. assencior] assentior *Atz.*

131. venenum *Zp*] vinum *cNon. 112.13 et Atz.* : ueri *Anon.*

132. fugiat] fugiens *Atz.*

133. debeatne] *corr.* : debeat ne *A.*

134. He] haec *Atz.*

135. vel] *om. cett. et Atz.* : e *Anon.*

136. vendendo *cp*] vendundo *Atz.*

137. dicendane] *corr.* : dicenda ne *A.*

138. que quibus nulla est controversia] *om. Atz et Anon.*

139. redibeatur] redhibeatur *Atz.*

140. hunc] haec *Atz.* : aquestes coses *Anon.*

141. furacem ebriosum] furacem ø ebriosum *A.*

142. illud] *om. Atz.*

143. denariorum *p2*] denarium *Zp1 et Atz.*

144. inter] *corr. sec. Atz.* : in ter *A.*

XXIV. Pacta et promissa semperne¹⁴⁵ servanda sint, que nec vi nec malo dolo¹⁴⁶, ut pretores solent dicere¹⁴⁷, facta sunt¹⁴⁸. Si quis medicamentum cuiquam dederit ad aquam intercutem pepigeritque {f. 4v.}, ne¹⁴⁹ illo medicamento umquam postea uteretur, si eo medicamento sanus factus sit et annis aliquot post incidit¹⁵⁰ in eundem morbum nec ab eo, quicum¹⁵¹ pepigerat, impetret, ut iterum eo liceat uti, quid faciendum sit. Cum sit is inhumanus¹⁵², qui non concedat, nec ei quicumquam fiat iniurie¹⁵³, vite et saluti consulendum.

[93] Quid? si quis¹⁵⁴ sapiens rogatus sit ab eo, qui cum¹⁵⁵ heredem faciat, cum ei testamento sestercium milēs¹⁵⁶ relinquatur, ut antequam¹⁵⁷ hereditatem adeat luce palam in foro saltet, idque facturum se¹⁵⁸ promiserit, quod aliter heredem cum¹⁵⁹ scripturus ille non esset, faciet¹⁶⁰ quod promiserit necne? Promisisse nollem et id arbitror¹⁶¹ fuisse gravitatis; quoniam promisit, si saltare in foro turpe ducet, honestius menciatur, si ex hereditate nichil cepit¹⁶², quam si ceperit, nisi forte eam peccuniam in re publica¹⁶³ magnum tempus aliquod¹⁶⁴ contulerit, ut vel¹⁶⁵ saltare, cum patrie consulturus sit, turpe non sit.

XXV. [94] An¹⁶⁶ ne illa quidem promissa servanda sunt, que non sunt is¹⁶⁷ ipsis utilia, quibus illa promiseris. Sol Phetonti¹⁶⁸ filio, ut redeamus ad fabulas, facturum se¹⁶⁹ dixit, quicumquam¹⁷⁰ optasset. Optavit, ut in¹⁷¹ {f. 5r.} currum patris tolleretur; sublatus est; atque is ante quam constitit ictu fulminis deflagavit; quanto melius fuerat in hoc promissum patris non esse servatum. Quid? quod Theseus exegit

145. semperne] *corr.* : semper ne *A.*

146. malo dolo] dolo malo *Atz.*

147. dicere] *om.* *Atz.* : dir *Anon.*

148. sunt] sint *Atz.*

149. ne] si eo medicamento sanus factus esset ne *Atz.*

150. incidit] *corr.* : in ciderit *A.*

151. quicum] *corr. sec. Atz.* : qui cum *A.*

152. inhumanus] *corr.* : in humanus *A.*

153. iniurie] *corr.* : in iurie *A.*

154. quis] qui *Atz.*

155. cum] eum *Atz.*

156. milēs] milies *Atz.*

157. antequam] *corr.* : ante quam *A.*

158. facturum se] se facturum *Atz.*

159. cum] eum *Atz.*

160. faciet] faciat *Atz.*

161. id arbitror] *corr. sec. Atz.* : id arbitror *A.*

162. cepit] ceperit *Atz.*

163. re publica] rei publicae *Atz.*

164. tempus aliquod] aliquod tempus *Atz.*

165. ut vel] uel ut uel *A.*

166. an] ac *Atz.*

167. is] iis *Atz.*

168. Sol Phetonti] *corr.* : Solphetonti *A.*

169. facturum se] facturum se esse *Atz.* : que ell faria *A.*

170. quicumquam] quidquid *Atz.*

171. ut in] *in principio f. 5r rep. A.*

promissum a Neptuno? Cui cum tres optaciones Neptunus dedisset, optavit interitum Ypoliti¹⁷² filii sui¹⁷³, cum is suspectus esset patri¹⁷⁴ de noverca; quo optato et¹⁷⁵ impetrato, Theseus in maximis fuit luctibus. [95] Quid? Agamenon¹⁷⁶ cum devovisset Diane, quod in suo regno pulcherrimum natum esset illo anno, immolavit¹⁷⁷ Ephigeniam¹⁷⁸, qua nichil erat eo quidem anno natum pulcrius. Promissum potius non faciendum, non nunquam neque semper¹⁷⁹, quam tam tetrum facinus admittendum fuit.

Ergo et promissa non facienda nonnumquam¹⁸⁰ neque semper deposita reddenda. Si gladium quis apud te sana mente deposuerit, repetat insaniens, reddere peccatum¹⁸¹, officium non reddere. Quid? si is, qui apud te pecuniam deposuerit, bellum inferat¹⁸² patrie, reddasne depositum? Non credo, facies enim contra rem publicam, que debet esse carissimam¹⁸³. Sic multa, que natura videntur honesta¹⁸⁴ esse, temporibus fiunt non honesta. Facere promis- {f. 5v.} sa, stare conventis, reddere deposita commutata utilitate fiunt non honesta. Ac de is¹⁸⁵ quidem, que videntur esse utilitates contra iustitiam simulatione prudentie, satis arbitror dictum.

[96] Sed quoniam a quatuor fontibus honestatis primo libro officia duximus, in eisdem versabimur¹⁸⁶, cum docebimus, ea, quae videntur¹⁸⁷ esse utilia neque sint, quamquam¹⁸⁸ sint virtuti¹⁸⁹ inimica. Ac de prudentia quidem, quam vult ymitari malicia, itemque de iusticia, que semper est utilis, disputatum est. Reliquae sunt due partes honestatis quarum altera in animi excellentis magnitudine et prestancia cernitur, altera in conformacione et moderacione continencie et temperancie.

XXVI. [97] Utile videbatur Ulixi¹⁹⁰, ut quidem poete tragici prodiderunt, nam apud Homerum, optimum auctorem, talis de Ulixie nulla suspecto¹⁹¹ est, sed insimulant¹⁹² eum tragedie simulatione insanie¹⁹³ miliciam subterfugere¹⁹⁴ volluisse.

172. Ypoliti] Hippolyti *Atz.*

173. sui] *om. Atz.*

174. suspectus esset patri] patri suspectus esset *Atz.*

175. et] *om. Atz et Anon.*

176. Agamenon] Agamemnon *Atz.*

177. immolavit] *corr. : in molavit A.*

178. Ephigeniam] Iphigeniam *Atz.*

179. non nunquam neque semper] *expunct. A : om. Atz. et Anon.*

180. nonnumquam] *corr. : non numquam A.*

181. peccatum] peccatum sit *Atz. : es pecat Anon.*

182. inferat] *corr. : in ferat A.*

183. carissimam] carissima *Atz.*

184. natura videntur honesta] honesta natura videntur *Atz.*

185. is] iis *Atz.*

186. versabimur] versemur *Atz.*

187. videntur] videantur *Atz.*

188. quamquam] quam *Atz.*

189. virtuti] virtutis *Atz.*

190. Ulixi] *corr. : uxili A.*

191. suspecto] suspicio *Atz. : cum cc pro ct a. c. A.*

192. insimulant] *corr. : in simulant A.*

193. insanie] *corr. : in sanie A.*

194. subterfugere] subter fugere *p. c. A.*

Non honestum consilium, at utile, ut aliquis fortasse dixerit, regnare et Ithache vivere occiose cum parentibus, cum uxore, cum filio. Ullum tu decus in cotidianis laboribus et periculis¹⁹⁵ cum hac tranquillitate conferendum putas? Ego vero {f. 6r.} istam contemenendam et abiciendam, quoniam que honesta non sit nec utilem quidem esse arbitror. [98] Quid enim auditurum fuisse putas¹⁹⁶ Ulixem, si in illa simulacione perseveravisset¹⁹⁷? Quis¹⁹⁸ cum maximas res gesserit in bello, tamen hoc¹⁹⁹ audiat ab Aiace

*Cuius ipse princeps iuris iurandi fuit,
Quod omnes scitis, solus neglexit fidem.
Furere assimilavit²⁰⁰, ne quo iret²⁰¹, institit.
Quod cum²⁰² Palamedis perspicax prudentia
Istius praecepisset²⁰³ maliciosam²⁰⁴ audaciam
Fide sacrata²⁰⁵ ex viris consulto²⁰⁶ ius perpetuo falleret.*

[99] Illi vero non modo cum hostibus, verum eciam cum fluctibus, id quod fecit, dimicare melius fuit quam deserere consentientem Greciam ad bellum barbaris inferendum²⁰⁷. Set omittamus et fabulas ad²⁰⁸ externa; ad rem factam nostramque²⁰⁹ veniamus. M. Atilius Regulus, cum consul iterum in Africa ex insidiis captus esset duce Exanhippo²¹⁰ Lacedemonio, imperatore autem patre Hannibalis Hamilcare, iuratus missus est ad senatum, ut nisi redditi essent Penes²¹¹ captivi nobiles quidam, rediret ipse Cartagenem²¹². Is cum Romam venisset, utilitatis speciem videbat, sed eam, ut res declarat, falsam iudicavit; que²¹³ {f. 6v.} erat talis: manere in patria, esse domi²¹⁴ sue cum uxore, cum liberis, quam calamitatem in bello accepisset²¹⁵ comunem fortune bellice iudicantem tenere

195. et periculis *Atz.*] *om. V* : e perills *Anon.*

196. fuisse putas] putas fuisse *Atz.*

197. perseveravisset *cett.*] perseverasset *Bc et Atz.*

198. quis] *corr.* : quic *vid. A* : qui *Atz.*

199. hoc] haec *Atz.*

200. assimilavit] adsimilavit *B* : adsimulare *cett. et Atz.* : assimilare *c* : ads-(ass-)imulavit *V(P)* : insimulavit *pç.*

201. quo iret] coiret *Atz.*

202. cum] ni *Atz.*

203. praecepisset] percepset *Atz.*

204. maliciosam] *corr. sec.* malitiosam *Atz.* : in aliciosam *A.*

205. sacrata *Z*] sacratae *ψ et Atz.* : sacratum *cpc.*

206. ex viris consulto] *om. Atz. et Anon.*

207. inferendum] *corr.* : in ferendum *A.*

208. ad] et *Atz.*

209. nostramque] *corr.* : nostraque *A.*

210. Exanhippo] Xanhippo *Atz.*

211. Penes] Poenis *Atz.*

212. Cartagenem] Karthaginem *Atz.*

213. que] quod *a. c. A.*

214. domi *Lcpras*] domui *Zp1 et Atz.*

215. in bello accepisset] accepisset in bello *Atz.*

consularis dignitatis gradum. Quis hec negat²¹⁶ utilia²¹⁷? quem censes? Magnitudo animi et fortitudo negat. [100] Num locupleciores queris auctores? Harum enim virtutum est²¹⁸ proprium nichil extimescere, omnia humana despicere, nichil, quod homini accidere possit intolerandum²¹⁹ putare. Itaque quid fecit? In senatum venit, mandata exposuit²²⁰, sententiam ne diceret, recusavit; quamdiu iure iurando hostium teneretur, non esse se senatorem. Atque illud²²¹, ('O stultum hominem,' dixerit quispiam, 'et repugnantem utilitati sue!'), reddi captivos negavit esse utile; illos enim adolescentes²²² esse et bonos duces, se iam confectum senectute. Cuius cum valuisset auctoritas, captivi retenti²²³ sunt, ipse Cartaginem rediit, neque eum caritas patrie retinuit nec suorum. Neque vero tunc²²⁴ se ignorabat²²⁵ ad crudelissimum hostem et ad exquisita supplicia proficisci, sed ius iurandum conservandum putabat. Itaque tunc²²⁶, cum vigilando necabatur, erat in meliore causa, quam si domi senex captivus, periurus consu—{f. 7r.} laris remansisset.

[101] At stulte, qui non modo non censuerit captivos remitendos, verum eiam dissuaserit. Quomodo stulte? eciamne, si²²⁷ rey publice conducebat²²⁸? Potest id²²⁹, quod inutile²³⁰ rey publice sit, id cuiquam civi utile esse?

XXVIII. Pervertunt homines ea, que sunt fundamenta nature, cum utilitatem ab honestate se iungunt. Omnes enim expetimus utilitatem ad eamque rapimur nec facere aliter ullo modo possumus. Nam quis est, qui utilia fugiat? aut quis est²³¹ pocius, qui ea non studiosissime persequatur? Set quia numquam²³² possumus nisi in laude, decore, honestate utilia reperire, propterea illa prima et summa habemus, utilitatis nomen non tam splendidum quam necessem²³³ ducimus.

[102] Quid est igitur, dixerit quis, in iure iurando? num iratum timemus Iovem? Atqui²³⁴ hoc quidem commune est omnium philosophorum, non eorum modo, qui deum nichil habere²³⁵ negotii dicunt, nichil exhibere alteri, sed eorum²³⁶, qui

216. negat *ZLp et Atz.*] cum e supra secundam a scriptam A : neget cç.

217. utilia] esse utilia *Atz.*

218. virtutum est] est virtutum *Atz.*

219. intolerandum] corr. : in tolerandum A.

220. exposuit] evit *Atz.*

221. illud] illud etiam *Atz.*

222. adolescentes] adulescentes *Atz.*

223. retenti] *rep. A.*

224. tunc] tum *Atz.*

225. se ignorabat] ignorabat se *Atz.*

226. tunc] tum *Atz.*

227. si] corr. sec. *Atz.* : se A.

228. conducebat] cum ce inter u et a supra scribit A.

229. id] autem *Atz.*

230. inutile] corr. : in utile A.

231. est] om. *Atz.*

232. numquam] nusquam *Atz.* : en alguna part *Anon.*

233. necessem] necessarium *Atz.*

234. atqui] at *Atz.*

235. habere] habere ipsum *Atz.*

236. eorum] eorum etiam *Atz.* : de a | quells *Anon.*

deum semper agere aliquid et moliri volunt, numquam nec irasci deum nec nocere. Quid autem iratus Iuppiter plus nocere potuisset, quam nocuit sibi ipse Regulus? Nulla igitur vis fuit religionis, que tantam utilitatem perverteret. An ne turpiter faceret? Primum minima de malis? Num²³⁷ igitur tantum {f. 7v.} mali turpitudine ista habebit²³⁸, quantum ille cruciatus. Deinde illud eciam apud Actium²³⁹:

*Fregissene*²⁴⁰ *fidem?*
*Neque dedi neque do*²⁴¹ *infideli cuiquam.*

quamquam ab impio rege dicitur, luculente tamen dicitur. [103] Addunt eciam, quemadmodum non²⁴² dicamus videri quedam utilia, que non sint, sic se dicere videri quedam honesta, que non sunt, ut hoc ipsum videtur honestum conservandi iuris iurandi causa ad cruciatum revertisse, sed fit non honestum, quia, quod per vim hostium esset actum, ratum esse non debuit. Addunt eciam, quicquid valde utile sit, id fieri honestum, eciam si non²⁴³ videretur. Hoc²⁴⁴ fere contra regulam²⁴⁵. Sed primo²⁴⁶ videamus.

XXIX. [104] Non fuit Iuppiter metuendus ne iratus noceret, qui neque irasci solet nec nocere. Hec quidem ratio non magis contra Regulum²⁴⁷, quam contra omne ius iurandum valet. Sed in iure iurando non qui metus, sed que vis²⁴⁸ sit, debet intelligi. Est enim ius iurandum afirmacio religiosa; quod autem affirmate, quasi deo teste promiseris, id tenendum est. Iam enim non ad iram deorum, que nulla est, set ad iusticiam et fidem²⁴⁹ pertinet. Nam preclare Ennius:

O Fides alma apta pinnis et ius iurandum Iovis.

Qui {f. 8r.} igitur ius²⁵⁰ iurandum violat, is fidem violat, quam in Capitolio veniam²⁵¹ Iovis optimi maximi, ut in Cathonis oracione²⁵², maiores nostri esse vulerunt. [105] At enim ne iratus quidem Iuppiter plus Regulo nocuisset, quam sibi nocuit ipse Regulus. Certe, si nichil malum esset nisi dolere. Id autem

237. num] non *Atz.* : e per tant *Anon.*

238. habebit] habebat *Atz.* : tenia *Anon.*

239. Actium] Accium *Atz.*

240. fregissene] *corr.* : Fregisse ne *A.* : fregistine *Z.* : fregisti *X.* : fregistin *ceit.* et *Atz.*

241. dedi neque do] *corr. sec. Atz.* : dediudo *cum signo supra litteram u, confusa pro n (= neque) A.*

242. non] nos *Atz.* : nos *Anon.*

243. non] antea non *Atz.*

244. hoc] haec *Atz.*

245. regulam] Regulum *Atz.* : Regulo *Anon.*

246. primo] prima *Atz.*

247. Regulum] Reguli *Atz.*

248. vis] *corr. sec. Atz.* : ius *A.*

249. fidem] ad fidem *Atz.*

250. igitur ius] ius igitur *Atz.*

251. veniam] vicinam *Atz.*

252. oracione] oratione est *Atz.*

non modo non sumum malum, sed ne malum quidem maxima²⁵³ auctoritate philosophi affirmant. Quorum quidem testem non mediocre, sed haut scio an gravissimum Regulum nolite queso vituperare. Quem enim locupleciorem querimus quam principem populi Romani, qui retinendi officii causa cruciatum subierit voluntarium? Nam quod aiunt minima de malis, id est, ut turpiter pocius quam calamitose; an est ullum malum maius²⁵⁴ turpitudine? Quae si in deformitate corporis habeat aliquid offensionis, quanta illa depravatio et feditas turpificati animi debet videri? [106] Itaque nervosius qui ista diserunt, solum audent malum dicere id, quod turpe sit, qui autem remissius, ii tantum²⁵⁵ non dubitant summum malum dicere. Nam illud quidem

Neque dedi neque do infideli²⁵⁶ cuiquam

idcirco²⁵⁷ recte a poeta, quia, cum tractaretur Atreus, persone serviendum fuit. Sed si hoc sibi {f. 8v.} sumant²⁵⁸, nullam esse fidem, que infideli²⁵⁹ data sit, videant, ne queratur lacebra periurio.

[107] Est autem eciam ius²⁶⁰ bellicum fidesque iusiurandi²⁶¹ sepe cum hoste servanda. Quod enim ita iuratum est, ut mens conciperet fieri oportere, id servandum est; quod aliter, id si non fecerit, nullum est periurium. Ut, si praedonibus pactum pro capite precium non attuleris, nulla fraus est, ne si iuratus quidem id non feceris. Nam pirata non est in²⁶² perduellium numero definitus, sed comunis hostis omnium; cum is²⁶³ nec fides debet nec ius iurandum debet esse²⁶⁴ comune. [108] Non enim falsum iurare periurare est, sed quod ex animi tui sententia iuraris, sicut verbis concipitur more nostro, id non facere periurium est. Scite enim Euripides:

Iuravi lingua²⁶⁵, mentem iniuratum²⁶⁶ gero.

Regulus vero non debuit condiciones pactionesque bellicas et hostiles perturbare periurio. Cum iusto enim et legitimo²⁶⁷ rex²⁶⁸ gerebatur, adversus quem et totum ius feciale et multa sunt iura comunia. Quod ni ita esset, numquam claros viros senatus victos hostibus dedisset²⁶⁹.

253. maxima] esse maxima *Atz.*

254. malum maius] maius malum *Atz.*

255. tantum] tamen *Atz.*

256. infideli] *corr.* : in fideli *A.*

257. idcirco] *corr.* : id circo *A.*

258. sumant] sument *Atz.*

259. infideli] *corr.* : in fideli *A.*

260. eciam ius] ius etiam *Atz.* : dret *Anon.*

261. iusiurandi] iuris iurandi *Atz.*

262. in] ex *Atz.*

263. is] hoc *Atz.*

264. debet esse] esse *Atz.* : deu esser *Anon.*

265. lingua] *corr.* : lingua *A.*

266. iniuratum] *corr. sec. Atz.* : in iuratum *A.*

267. legitimo] legitimo hoste *Atz.* : legitim enemich *Anon.*

268. rex] res *Atz.*

269. dedisset *Bpç*] dedidisset *Zc et Atz.*

XXX. [109] At vero Titius²⁷⁰ Veturius et Spurius²⁷¹ Postumius, cum iterum consules essent, quia, cum male pugnatum apud Caudium esset {f. 9r.}, legionibus nostris sub iugum missis, pacem cum Sannitibus²⁷² fecerint²⁷³, dediti sunt iis, iniussu²⁷⁴ enim populi senatusque fecerant. Eodemque tempore Tiberius²⁷⁵ Numicius et Quintus²⁷⁶ Emilius²⁷⁷, qui tum tribuni populi Romani²⁷⁸ erant, quod eorum auctoritate pax erat facta, dediti sunt, ut pax Sannicium²⁷⁹ repudiaretur. Atque huius dedicionis ipse Postumius, qui dedebatur, actor fuit et suasor²⁸⁰. Quod idem multis annis post G. Mancius²⁸¹, quibuscum²⁸² senatus auctoritate fedus fecerat, dederetur, rogacionem suasit eam, quam Lucius²⁸³ Furius et²⁸⁴ Sextus²⁸⁵ Atilius ex senatus consulto ferebant; qua accepta est hostibus deditus. Honestius hic quam Q. Pompeius, qui²⁸⁶, cum in eadem causa esset, deprecante accepta lex non est. Hic ea, que videbatur utilitas, plus maluit²⁸⁷ quam honestas, apud superiores utilitatis species falsa ab honestatis utilitate²⁸⁸ superata est.

[110] At non debuit ratum esse, quod per vim actum erat²⁸⁹. Quasi vero forti viro vis possit adhiberi. Cur igitur ad senatum proficiscebatur, cum presertim de captivis dissuasurus erat²⁹⁰? Quod maxime²⁹¹ in eo²⁹², id reprehenditis. Non enim suo iudicio stetit, set suscepit causam {f. 9v.}, ut iudicium esset²⁹³ senatus; cui nisi ipse actor²⁹⁴ fuisset, captivi profecto Penis redditi fuissent²⁹⁵. Ita incolumis²⁹⁶ in patria Regulus restitisset²⁹⁷. Quod quia patrie non utile putavit²⁹⁸, idcirco

270. Titius] T. *Atz.* : Tiberio *Anon.*

271. Spurius] Sp. *Atz.* : Spurio *Anon.*

272. Sannitibus] Samnitibus *Atz.*

273. fecerint] fecerant *Atz.* : hauien feta *Anon.*

274. iniussu] *corr. sec. Atz.* : in iussu *A.*

275. Tiberius] Ti. *Atz.* : Tiberi *Anon.*

276. et Quintus] Q. *Atz.* : e Quinto *Anon.*

277. Emilius] Maenius *Atz.* : Emilio *Anon.*

278. populi Romani] pl. *Atz.* : poble *Anon.*

279. Sannicium] Samnitium *Atz.*

280. actor fuit et suasor] suasor et actor fuit *Atz.*

281. Mancius] Mancinus qui ut Numantinis *Atz.* : mantino lo qual | se hauia confederat ab los Numan | tins *Anon.*

282. quibuscum] quibuscum sine *Atz.* : sense *Anon.*

283. Lucius] L. *Atz.*

284. et] *om. Atz.*

285. Sextus] Sex. *Atz.*

286. qui] quo *Atz.*

287. maluit] valuit *Atz.* : preualgue *Anon.*

288. utilitate] auctoritate *Atz.* : auctoritat *Anon.*

289. per vim actum erat] erat actum per vim *Atz.*

290. erat] esset *Atz.*

291. maxime] maximum *Atz.*

292. eo] eo est *Atz.*

293. ut iudicium esset] ut esset iudicium *Atz.*

294. actor] auctor *Atz.*

295. fuissent] essent *Atz.*

296. incolumis] *corr.* : in columis *A.*

297. restitisset] *corr.* : restutisset *A.*

298. putavit] putantur *vid. A.*

sibi honestum et sentire illa et pati credidit. Nam quod aiunt, quod utile²⁹⁹ sit, id fieri honestum, imo esse vero³⁰⁰, non fieri. Est enim nichil utile, quod idem non honestum, nec quia utile, honestum, sed, quia honestum, utile. Quare ex mirabilibus multis³⁰¹ exemplis haut facile quis dixerit hoc exemplo aut laudabilius aut prestancius.

XXXI. [111] Sed ex tota hac laude Reguli unum illud est admiracione dignum, quod captivos redimendos³⁰² censuit. Nam quod rediit, nobis non ita³⁰³ mirabile videtur, illis quidem temporibus aliter facere non poterit³⁰⁴. Itaque ista laus non est hominis, sed temporum. Nullum enim vinculum ad astringendam fidem iure iurando maiores arcius³⁰⁵ esse voluerunt. Indicant³⁰⁶ leges in XII tabulis, sacrate indicant³⁰⁷ fidem³⁰⁸, quibus eciam cum hoste devincitur fides, indicant notaciones³⁰⁹ animadversionesque censorum, qui nulla de re diligencius quam de iure iurando indicabant³¹⁰.

[112] L. {f. 10r.} Manlio Auli filio, cum dictator³¹¹ fuisset, Mar. Pomponius tr. pl. diem dixit, quod is paucos³¹² dies ad dictaturam³¹³ gerendam addidisset; criminabatur eciam, quod Titum filium, qui postea est Torquatus appellatus, ab hominibus regalatus³¹⁴ et ruri³¹⁵ habitare iussisset. Quod cum audivisset adolescens³¹⁶ filius negocium exhiberi patri, accurisse Romam ut³¹⁷ cum prima luce³¹⁸ Pomponii domum venisse dicitur. Cui cum esset nunciatum, qui illum iratum contra patrem allaturum ad se aliquid³¹⁹ arbitraretur, surrexit e lectulo remotisque arbitris ad se adolenscentem iussit venire. At ille, ut ingressus est, confestim gladium destrinxit iuravitque se illum statim interfecturum, nisi ius iurandum sibi dedisset se patrem missum esse facturum. Iuravit hoc terrore coactus Ponponius; rem ad populum detulit, docuit, cur³²⁰ sibi a causa³²¹ desistere necesse

299. utile] valde utile *Atz.*

300. esse vero] vero esse *Atz.*

301. mirabilibus multis] multis mirabilibus *Atz.*

302. redimendos] retinendos *Atz.* : esser retenguts *Anon.*

303. non ita] nunc *Atz.*

304. poterit] potuit *Atz.*

305. arcius] æ arcius *A.*

306. indicant] *corr. sec. Atz.* : in dicant *A* : id indicant *ZφTs* : mostren asso *Anon.*

307. sacrate indicant] indicant sacrae *Atz.*

308. fidem] foedera *Atz.* : pactes *Anon.*

309. notaciones] notiones *Atz.* : coneximents *Anon.*

310. indicabant] iudicabant *Atz.* : iudicaen *Anon.*

311. dictator] *corr.* : dicator *A.*

312. paucos] paucos sibi *Atz.*

313. ad dictaturam] *corr. sec. Atz.* : addictaturam *A.*

314. regalatus] relegasset *Atz.*

315. ruri] rur ruri *A.*

316. adolescens] *corr.* : adoloscens *A.*

317. ut] et *Atz.*

318. prima luce *Zps*] primo luci *ψ* et *Atz.*

319. contra patrem allaturum ad se aliquid] allaturum ad se aliquid contra patrem *Atz.*

320. cur] *corr.* : iu (*cum linea supra u scripta*) cur *A.*

321. a causa] causa *Atz.*

esset, Mallium³²² missum fecit. Tantum temporis³²³ illius³²⁴ ius iurandum valebat. Atque hic Titius³²⁵ Mallius³²⁶ is est, qui ad Anienem Galli, quem ab eo provocatus occiderat, torque detracto cognomen invenit³²⁷, cuius tercio consulatu Latini ad Vesperim fusi³²⁸ et fugati, magnus {f. 10v.} vir in primis qui et nuper indulgens³²⁹ in patrem, idem acerbe severus in filium.

XXXII. [113] Sed, ut laudandus Regulus in conservando iure iurando, sic X illi, post³³⁰ Canensem pugnam iuratas³³¹ ad senatum missas³³² in castra reddituros ea, quorum erant Peni³³³, nisi de redimendis captivis impetravissent, si non redierent³³⁴, vituperandi. De quibus non omnes uno modo; nam Polybius³³⁵, bonus actor³³⁶ in primis, ex X nobilissimis, qui tunc³³⁷ erant missi³³⁸ egressus e castris, cum³³⁹ redisset, quasi aliquid esset oblitus, Rome remansisse. Redditu enim in castra se esse liberatum³⁴⁰ iure iurando interpretabatur³⁴¹, non recte dstringit³⁴², non dissolvit periurium. Fuit igitur calliditas³⁴³, perverse ymitata prudenciam. Itaque decrevit senatus, ut ille veterator et callidus, vinctus ad Annibalem duceretur.

[114] Sed illud maximum: octo hominum milia tenebat Hannibal, non quos in acie cepisset, aut qui periculo mortis effugissent³⁴⁴, sed qui relictii in castris fuissent a Paulo et a Barsone³⁴⁵ consulibus. Eos senatus censuit non³⁴⁶ redimendos, cum id parva pecunia fieri posset, ut esset insitum militibus nostris

322. Mallium] Manlium *Atz.*

323. temporis] temporibus *Atz.*

324. illius] illis *Atz.*

325. Titius] T. *Atz.* : tito *Anon.*

326. Mallius] Manlius *Atz.*

327. invenit] *corr.* : in uenit *A.*

328. fusi] *cum* occisi *supra scriptum vid. A.*

329. qui et nuper indulgens] et qui perindulgens *cett. et Atz.* : perindulgens *Zp* : *simper ind- c* : nuper *ind- ç.*

330. post] quos post *Atz.*

331. iuratas] iuratos *Atz.* : jurats *Anon.*

332. missas] misit Hannibal se *cç et Atz.* : *om. Anon.*

333. Peni] potiti poeni *cett. et Atz.* : potiti *cç.*

334. redierent] redierunt *Atz.*

335. Polybius] *corr.* : Pobylius *A.*

336. actor] auctor *Atz.*

337. tunc] tum *Atz.*

338. missi] missi novem reuertisse dicit re a senatu non impertrata unum ex decem qui paulo post quam erat *cett. et Atz.* : nouem reuertisse dicit re a senatu non impertrata unum ex decem qui paulo post quam erat *cç* : nou tornaren no impetrada la peticio del senat mas lo hu dels .x. lo qual poch apres que fonch axit *Anon.*

339. cum] *om. Atz.*

340. se esse liberatum] liberatum se esse *Atz.*

341. interpretabatur] *corr.* : intrepretabatur *A.*

342. dstringit] fraus enim dstringit *Atz.* : la frau destreny *Anon.*

343. calliditas] stulta calliditas *Atz.* : folla astucia *Anon.*

344. effugissent] diffugissent *Atz.*

345. et a Barsone] et a Varrone *cç et Atz.* : et uarone *p* : et ab arsone *Z* : e abarson *Anon.*

346. censuit non] non censuit *Atz.*

aut vincere aut mori³⁴⁷. Qua quidem re audita fractum³⁴⁸ animum {f. 11r.} Hannibalis scribit idem, quod senatus populusque Romanus rebus afflictis tam excelso³⁴⁹ animo fuisset. Sic honestatis comparacione ea, que videntur utilia, vincuntur. [115] E.³⁵⁰ Acilius autem, qui Grece scripsit historiam, plures ayt³⁵¹ fuisse, qui in castra revertissent ea³⁵² fraude, ut iure iurando liberarentur eosque a censoribus omnibus ignominiis notatos. Sit iam huius loci finis. Perspicuum est enim ea, que timido animo, humili, demisso fractoque fiunt³⁵³, quale fuisset Reguli factum, si aut de captivis quod sibi³⁵⁴ opus esse videretur, non quod rey publice, censuisset aut domi remanere voluisset, non esse utilia, quia sint flagiciosa, feda et turpia³⁵⁵.

XXXIII. [116] Restat quarta pars, que decore, moderatione, modestia, continencia temperanciaque³⁵⁶ continetur. Post³⁵⁷ igitur quicquam utile esse, quod sit huic talium virtutum choro contrarium? Atqui ab Aristippo Cyrenayci atque Annicerii sunt appellati philosophi³⁵⁸ omne bonum in voluptate posuerunt virtutemque censuerunt ob eam rem esse laudandam, quod efficiens esset voluptatis. Quibus obsoletis floret Epicurus, eiusdem fere adiutor auctorque sentencie. Cum his ‘veris’³⁵⁹ equisque, ut dicitur {f. 11v.}, si honestatem tueri ac retinere sententia est, decertandum³⁶⁰. [117] Nam si non modo utilitas, sed vita omnis beata corporis firma constitucione eiusque constitucione spe explorata, ut a Metoebro³⁶¹ scriptum est, continetur, certe hec utilitas et quidem suma (sic enim censent), cum honestate pugnabit. Nam ubi primum prudencie locus dabitur? an ut conquirat undique suavitates? Quam miser virtutis famulatus servientis voluptati. Quod aut³⁶² munus prudencie? an legere intelligenter voluptates? fac nichil isto esse iocundius³⁶³, quid cogitari potest turpius? Iam, qui dolorem sumum malum dicat, apud eum quem locum habet³⁶⁴ fortitudo, que est laborum dolorumque³⁶⁵ contempcio? Quamvis enim multis locis dicat Epicurus,

347. mori] emori *Atz.*

348. fractum] *corr. sec. Atz.* : fraeum *vid. A.*

349. excelso] *corr.* : ex celso *A.*

350. E.] *om. Atz.*

351. ayt] ait *Atz.*

352. ea] eadem *Atz.*

353. fiunt] fiant *Atz.*

354. sibi] *corr.* : ipsi (*cum* atque ipsi *supra scripta*) *A.*

355. feda et turpia] foeda turpia *Atz.* : turpia *cpç* : et turpia *Z.*

356. temperanciaque] temperantia *Atz.*

357. Post] potest *Atz.*

358. sunt appellati philosophi] philosophi nominati *Atz.* : nomenats filosos *Anon.*

359. veris] viris *Atz.* : uertaders *Anon.*

360. decertandum] decertandum est *Atz.*

361. Metoebro] Metebro *cum o supra secundam e scriptam A* : Metrodoro *Atz.* : metrodoro *Anon.*

362. aut] autem *Atz.*

363. iocundius] iucundius *Atz.*

364. locum habet] habet locum *Atz.*

365. laborum dolorumque] laborumque dolorumque *A.*

sicut hic³⁶⁶ dicit, satis fortiter dolere³⁶⁷, tamen³⁶⁸ non id expetendum³⁶⁹ est, qui³⁷⁰ dicat, sed quid consentaneum sit ei dicere, qui bona terminaverit voluptate³⁷¹, mala dolore. Ut si illum audiam de continencia et temperancia, dicit ille quidem multa multis locis, sed aqua heret, aut³⁷² aiunt. Nam qui potest temperanciam laudare is, qui ponat sumum {f. 12r.} bonum in voluptate? Est enim temperancia libidinum inimica³⁷³, libidines autem consecatrices voluptatis.

[118] Atque in his tamen tribus generibus quoquo modo possunt, non incallide tergiversantur. Prudenciam introducunt scientiam suppeditantem voluptates, depellentes dolorem³⁷⁴. Fortitudinem quoque aliquo modo expediunt, cum tradunt rationem negligende³⁷⁵ mortis, perpeccandi doloris. Eciam temperanciam inducunt³⁷⁶ non facillime illi quidem, sed tamen quoquo modo possunt. Dicunt enim voluptatis magnitudinem doloris detraccione fieri³⁷⁷. Iusticia vacillat vel iacet pocius omnesque esse³⁷⁸ virtutes, que in comunitate cernuntur et in societate generis humani. Neque enim bonitas nec liberalitas nec comunitas³⁷⁹ esse potest, non plus quam amicitia, sed³⁸⁰ hec non per se expectantur, sed ad utilitatem voluptatemve³⁸¹ referantur.

[119] Conferamus igitur in pauca. Nam ut utilitatem nullam esse docuimus, que honestati esset contraria, sic omnem voluptatem dicimus esse honestati³⁸² contrariam. Quo magis reprehendendos Caliphonem³⁸³ et Dinomacum iudico, qui se dirempturos controversiam puta—{f. 12v.} verunt, si cum honestate voluptatem tanquam cum homine peccudem copulavissent. Non recepit³⁸⁴ hanc³⁸⁵ coniunctionem honestas, aspernatur, repellit. Nec vero finis bonorum et malorum, qui simplex esse debet, ex dissimilibus³⁸⁶ rebus misceri et temperari potest. Set de hoc (magna enim res est) alio loco pluribus; nunc ad propositum.

[120] Quemadmodum igitur, si quando ea, que videtur utilitas, honestati repugnat, diiudicanda³⁸⁷ res sit, satis est supra disputatum. Sin autem speciem

366. sicut hic] sicuti *X et alii* : sicut id *Z*.

367. dolere] de dolore *Atz.* : dolres *Anon.*

368. tamen] *corr. sec. Atz.* : fin *vid. A.*

369. expetendum] spectandum *Atz.*

370. qui] quid *Atz.*

371. terminaverit voluptate] voluptate terminaverit *Atz.*

372. aut] ut *Atz.*

373. inimica] *corr.* : in imica *A.*

374. depellentes dolorem] depellentem dolores *Atz.* : repellex les dolors *Anon.*

375. negligende] negligendae *Atz.*

376. inducunt] *corr.* : in ducunt *A.*

377. fieri *BVP*] finiri *X et Atz.* : es feta *Anon.*

378. esse] eae *Atz.*

379. comunitas] comitas *Atz.*

380. sed] si *Atz.*

381. utilitatem voluptatemve] voluptatem utilitatemve *Atz.*

382. esse honestati] honestati esse *Atz.*

383. Caliphonem] Calliphontem *Atz.*

384. recepit] recipit *Atz.*

385. hanc] istam *Atz.*

386. dissimilibus] dissimillimis *Atz.*

387. diiudicanda] *corr. sec. Atz.* : di iudicanda *A.*

utilitatis eciam voluptas habere debetur³⁸⁸, nulla potest esse ei cum honestate coniunctio. Nam, ut tribuamus aliquid voluptati, condimenti fortasse non nichil, utilitatis certe nichil habebit.

[121] Habes a patre munus, Marce fili, mea quidem sententia magnum, set perinde erit, ut acceperis. Quamquam hii³⁸⁹ tres libri inter Cratippi comentarios tanquam hospites erunt recipiendi, sed, ut, ipse³⁹⁰ venissem Athenas, quod quidem esset factum, nisi me e medio cursu clara voce patria revocasset, aliquando me quoque audires, sic, quoniam hiis voluminibus ad te profecta [...].

Referències bibliogràfiques

- ATZERT, K. (1914). *De Ciceronis librorum de officiis quibusdam codicibus: I, De codice Harleiano 2716*. Osnabrück: Frommiana.
- (1963). *De officiis*. Leipzig: Teubner.
- BLACK, R. (2001). *Humanism and Education in Medieval and Renaissance Italy: Tradition and Innovation in Latin Schools from the Twelfth to the Fifteenth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BRIQUET, C.M. (1923). *Les filigranes: Dictionnaire historique des marques du papier*, 4 vols. Leipzig: Karl L. Hiersemann.
- CABRÉ, L.; TORRÓ, J. (2007). «Una nueva traducción catalana del *De officiis* de Cicerón (con noticia de su versión aragonesa y de otra del *De amicitia*)». *BRAE* 87/296, p. 201-13.
- FEDELI, P. (1973). «Il *De officiis* di Cicerone: Problemi e atteggiamenti della critica moderna». *ANRW*, I, 4, p. 357-427. Berlin: Walter de Gruyter.
- MONFRIN, J. (1963). «Humanisme et traductions au Moyen Âge». *Journal des savants* 3, p. 161-90.
- MORRÁS, M. (ed.) (1996). *Alonso de Cartagena, Libros de Tulio, De senetute, De los ofiçios*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá de Henares.
- POPP, E. (1883). *De Ciceronis de officiis librorum codicibus Bernensi 104 eique cognatis*. Erlangen: Univ., Diss.
- (1886). *De Ciceronis de officiis librorum codice Palatino 1531*. Erlangen: Junge.
- RIERA, J. (1989). «Catàleg d'obres en català traduïdes en castellà durant els segles XIV y XV». A FERRANDO, A. (ed.). *Segon Congrés internacional de la llengua catalana (1986). Àrea 7: història de la llengua*, vol. VIII. València: Institut de Filologia Valenciana, p. 699-709.
- TESTARD, M. (1965). *Cicéron: Les devoirs. Tome I. Livre I*. Paris: Les Belles-Lettres.
- VALENTÍ I FIOLE, E. (1938). *M. Tul·li Ciceró: Dels deures*, vol. I. Barcelona: Fundació Bernat Metge.
- WINTERBOTTOM, M. (1993). «The Transmission of Cicero's *De officiis*», *CQ* 43/1, p. 215-42.

388. debetur] dicitur *Atz.* : sera dit *Anon.*

389. hii] hi *Zp* : hi tibi *cett.* et *Atz.* : et hi(j) *L(c)*

390. ipse] si ipse *Atz.*